

Художнє осмислення травматичного досвіду у романах С. Процюка

А. Є. Черниш

Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка
Corresponding author. E-mail: anna_chernysh@ukr.net

Paper received 13.03.19; Accepted for publication 28.03.19.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-194VII58-04>

Анотація. У статті на матеріалі романів С. Процюка досліджено вплив категорії травми на формування національної, культурної та психологічної ідентичності українців, а також трансмісії травматичного досвіду, що призвів до появи деструктивних форм рецепції дійсності, поколіннєвих непорозумінь і розривів, викривленого уявлення про національну пам'ять, історію, колективну свідомість. Досвід травми, отриманий українцями у тоталітарний період, спричинив численні психологічні аномалії поведінки героїв, їх специфічну психічну організацію, базовану на категоріях страху, відчаю, розпачу приреченості, меншовартості.

Ключові слова: *травма, трансмісія, ідентичність, пам'ять, деструкція.*

Українська література початку XXI ст. дедалі частіше художньо оприявнює болісні питання національної історії – Другу світову війну, Голокост, етноцид, лінгвоцид, більшовицько-комуністичний період, Чорнобиль, воєнні події на Донбасі тощо. Ці події потребують свого переосмислення і ревізії їх наслідків у психоідентичності українців, оскільки вони неминуче травмували націю, позначившись на її колективній пам'яті і свідомості, змінивши особистісні орієнтири, психологічні установки, соціальні статуси, культурні та національні ідентичності.

Найбільш згубного впливу на процеси національної, культурної та психологічної ідентичності українців справила політика тоталітарного режиму, що призвела до викривленого уявлення про власну національну історію, пам'ять народу, колективну свідомість, руйнацію багатьох соціальних інститутів, а також психологічну та ментальну деструкцію. Впровадження більшовицько-комуністичного режиму на території радянської України склало каркас тяглої травматичної ситуації, фатально модифікувавши історичну пам'ять і колективну свідомість. А. Киридон із цього приводу слушно зауважує: «Відтак з огляду на факт постійної травматизації викарбовується глибокий слід на колективній (груповій) свідомості та форматуванні пам'яті. Останнє особливо важливе для українського суспільства, культура якого упродовж XX ст. формувалася як травмоцентрична. Травмоцентрична культура суспільства задає відповідні культурно-ідентифікаційні коди» [3, с. 139], означені багатьма сферами життєдіяльності українців – освітою, наукою, історією, національною зовнішньою та внутрішньою політикою.

Осмислення колоніального / тоталітарного досвіду представлено постколоніальними студіями, що набули особливої актуальності наприкінці XX – початку XXI ст., засвідчені працями Г. Арендт, Е. Саїда, Г. Ч. Співак, Г. Бгабги, М. Павлишина, С. Павличко, Т. Гундорової та ін. у філософсько-культурному вимірах. Численні трансформації у соціокультурній, політичній, економічній сфері на початку XXI ст. призвели до вироблення нових підходів і в художньо-літературному дискурсі, визначивши тенденції до колоніального / постколоніального, тоталітарного / посттоталітарного осмислення травматичних подій XX ст. Імперський і постімперський дискурсивний досвід формування світу художньої літератури зумовив появу низки творів, у яких активізувалися питання легітимізації національного коду, ідентичності, психології тощо.

Мета статті – на матеріалі творів С. Процюка дослідити вислід тоталітарного впливу, травми, а також трансмісії травматичного досвіду героїв, чия свідомість, пам'ять та ідентичність постраждали від тоталітаризму. Методи дослідження – аналіз, синтез, опис, інтерпретація, психоаналітичний метод, постколоніальне прочитання.

Художні романи С. Процюка «Інфекція», «Десятий рядок», «Травам не можна помирати», «Руйнування ляльки», повість «Бийся головою до стіни» чи не наяскравіше засвідчують травматичний досвід українського суспільства XX ст. Його антиколоніальні романи головно продукують тему травми та трансмісії травми, спричиненої тоталітарним режимом, що нещадно нищить українця до сьогодні. Романи С. Процюка цілком правомірно трактувати як романи травми (Т. Гундорова). На думку української дослідниці, «роман травми виростає передусім з аналізу травм, таких як рабство, вимушена міграція, расизм, геноцид, руйнування роду, розрив поколінь, душевне та фізичне насильство тощо. Часто в основі таких романів лежить свідчення про пережите лихо, а оповідь передає ситуацію крайнього напруження; такі твори нерідко занурені в містичні практики, адже пережите не підлягає раціональному витлумаченню» [2, с. 33-34]. Романи С. Процюка «Інфекція», «Десятий рядок», «Травам не можна помирати», «Руйнування ляльки» генерують посттоталітарну проблематику, індивідуальну й культурну травми, аспекти колоніального й постколоніального досвіду, генераційні розриви, психологічне напруження. Зокрема роман «Десятий рядок» засадничо розкриває проблеми генераційного непорозуміння, втрати історичної пам'яті, деструкцію особистості у посттоталітарному світі тощо. Роман «Руйнування ляльки» художньо оприявнює процес розтравмування українців, хто на довгий час втратив відчуття своєї національної приналежності, розгубився у хаосі соціальних і політичних перипетій, що виникли як наслідок впровадження насильницької ідеології зі знищення українця в українцеві. Роман «Травам не можна помирати» актуалізує украї важливу для процесу національної ідентичності проблему здолання тоталітарного тиску й імперського досвіду. Посттоталітарні романи С. Процюка доповнюють художню антиколоніальну матрицю українського дискурсу, представленого творчістю О. Ульяненка, Є. Пашковського, В. Медвіда, О. Жупанського, Ю. Іздрика, М. Матіос та ін.

Ідейною основою посттоталітарних романів С. Процюка є необхідність опрацювання, пророблення травматичного досвіду, подолання наслідків психологічних

травм, зупинення трансмісії травматичних кодів, щоб уникнути нищівних процесів у психоідентичності героїв, що призводять до виникнення складних форм власної рецепції у світі – самовтрати, самобичування й поступової національної, соціальної й психологічної деструкції. Травматичні патерни ключових персонажів романів українського письменника зумовлені тиском тоталітарного режиму (дід Гнат, батько Марко й онук Максим Іванчишини («Десятий рядок»), Микола Лоб'юк, Іванка Лоб'юк, Сава Чорнокрил («Інфекція»), Анна Сороченко, Іван Сороченко, ВВ («Руйнування ляльки»), Олександр Світлий, Максим Томиленко, Микола Комарницький «Травам не можна помирати»). Найбільшу психологічну резистенцію тоталітарному тиску проявляли герої, яким випало безпосередньо перенести травматичні ситуації – репресії, психологічні тортури, моральні випробування, знущання, заслання, арешти, ув'язнення (Гнат Іванчишин, Олександр Світлий, Микола Лоб'юк). Зазнавши згубного морального, психологічного й фізичного впливу тоталітарного режиму, вони виробили у собі філософію нескорених, позбавившись страху за власне можливе не-буття, натомість набувши непогамовного страху за майбутнє своїх родин. Так, наприклад, затяжна депресія як наслідок психологічної травми, спричиненої нищівною політикою тоталітаризму, постійний страх і побоювання за переслідування й покарання, параноїдальне світовідчуття неминуче відбилися на фізичному й психічному здоров'ї Миколи Лоб'юка: «Жах і параноїдальний невроз колишнього в'язня сумління звив у мозку настільки глибоке гніздо, що багато років опісля в'язниці, за умови найменшого нічного шурхоту, Микола Васильович зривався з ліжка, наче торгурований фантомами білої гарячки, уявляючи безжальних мускулястих чекістів у червонозоряних погонах, які зараз прийдуть у помешкання» [6, с. 4].

Опинившись в умовах безпосереднього тоталітарного тиску й контролю, Гнат Іванчишин, Олександр Світлий, Микола Лоб'юк виробили свої нонконформістські візії і постулати виживання у відповідній атмосфері задля подолання страху тотального знищення. Р. Дж. Ліфтон, досліджуючи психічне здоров'я в'язнів-інакодумців тоталітарної системи, зауважує, що «ці люди випробували свої емоційні межі. Вони пережили гранично можливий фізичний і духовний біль, але все ж вижили; вони були змушені дійти до критичної межі негативного самоаналізу, але все ж випросталися з певною самоповагою» [4, с. 157-158]. Доведені до крайньої межі самовідречення, їх не лякала фізична анігіляція. Кожен із них знаходив свої способи подолання й пророблення травматичного досвіду: Гнат занурювався у мрії про щасливе майбутнє України; Микола Лоб'юк усамітнювався, ховався подалі від зайвих очей, зрідка дозволяючи оприятувати свої думки і мрії у піснях про героїчне минуле України; Олександр Світлий вів активне соціальне життя, відвідуючи різноманітні україноцентричні заходи, налагоджуючи зв'язки з українською діаспорою та пропагандуючи прийдешню незалежність України.

Попри негативний і травматичний досвід ув'язнення за національні переконання герої не зреклися українськості у собі. Травматичне минуле сприяло виробленню нонконформістських засад характерів і філософії стоїцизму. Вони мужньо переживали відголоски травм, продовжуючи проробляти і відчужувати від себе травматичний досвід життя. Від постійного психологічного й емо-

ційного напруження Гнат Іванчишин, Микола Лоб'юк, Олександр Світлий інколи рятувалися внутрішньою еміграцією, що дозволяло уникнути скверни, продажності, пристосуванства: «Гнатові вдалося створити тишу всередині себе – і це був його єдиний порятунок. Він перестав боятися. Щось водномить тріснуло в душі, прощаючись із нею нелюдським зойком. Більше цього зойку не чув ніхто» [5, с. 52].

Як зазначено у романах С. Процюка, найбільше потепало від висліду тоталітарного травматичного досвіду наступне покоління (Іванка Лоб'юк, Марко та Максим Іванчишини, Максим Томиленко, Анна Сороченко), які безпосередньо не були причетні до травматичних ситуацій своїх родичів, однак у процесі засвоєння травматичного минулого виявилися дезорієнтованими і безсилимими у процесі подолання колоніальних відголосків, позбавлені моральної рівноваги, душевної стійкості, витривалості. Так, скажімо, травматичне переживання минулого, болісне згадування і відторгнення досвіду травми Миколи Лоб'юка згубно позначилося на психічному становленні його доньки Іванки, чиє світоставлення й світовідчуття визначалося посттравматичною образою й страхом повтору батьківської зломленої долі. З цього приводу Т. Гундорова слухно зауважує, що «прив'язаність до травматичного минулого ставить нащадків у позицію заручників: фізично не причетні до минулих подій майбутні покоління виявляються до них прив'язаними, а сучасність стає натомість чимось, що не піддається репрезентації, є невловною» [2, с. 10]. Іванка – психічно зневолена поборюванням відголосків травматичної ситуації свого батька, готова до «тихого» супротиву. У романі «Руйнування ляльки» Анна Калиниченко-Сороченко також помітно страждала від наслідків травмованості своїх батьків, які зазнали згубного впливу Ляльки, що є глибокою метафорою комплексу людських вад і пороків, виплеканих тоталітарним режимом. Героїня зростала у несприятливій, гнітючій атмосфері сім'ї, в якій були відсутні повага, любов і взаєморозуміння між батьками, чиєю свідомістю усеконтрольно володіла Лялька. Відсутність здорових цінностей і стосунків між батьками спроектувалось на складний процес становлення психологічної ідентичності Анни, призвівши до її подальшої деструкції, засвідченою відповідною характерною бронєю (В. Райх), а також соціальною байдужістю, апатією, аморфністю, відчуженням, постійним психічним та емоційним напруженням. Досвід батьківської травми виробила у наступних поколіннях відсутність резистенції, слухняність, дифузність особистості, позбавивши героїв соціальної комунікабельності, відтак і здорової колективної пам'яті. А. Ассман із цього приводу зауважує: «Пам'ять виникає у людини лише в процесі її соціалізації. Хоча «володіє» пам'яттю завжди лише окрема людина, ця пам'ять сформована колективом. Тому вираз «колективна пам'ять» не належить до розряду метафор. Колективи не «володіють» пам'яттю, але обумовлюють пам'ять своїх членів» [1, с. 36]. Травмована колективна пам'ять і травматичний досвід життя в

умовах тоталітарного режиму сприяли виробленню деструктивного механізму самознищення українців, заляканих, апатичних, безвідповідальних, поступливих. Постійний стрес, низка травмоцентричних ситуацій, політичні розправи, тиск, моральне знування, манія переслідування зачасти призводили до невротичних випадків і проявів аномальної психічної поведінки, що виформувало особливу параноїдально-шизоїдну атмосферу становлення більшості героїв романів С. Процюка, травмувавши свідомість, пам'ять, ментальні установки, світоставні орієнтири, національні вектори їхньої самореалізації.

Тоталітарний режим справив нищівний вплив на психічну організацію усіх героїв романів С. Процюка. Їхня психоідентичність маркована невротичною реальністю, позначеною тотальним контролем, уніфікованістю, пристосуванством, політичним блюзнірством, продажністю, появою подвійної моралі. Відтак український письменник поляризує своїх героїв, інфікованих тоталітарними травмами та їхніми наслідками. Частина персонажів наділена нонконформістськими проявами характеротворення (Гнат Іванчишин, Микола Лоб'юк, Олександр Світлий, Максим Томиленко), решта зазнала деструкції психіки (Марко та Максим Іванчишини, Іванка Лоб'юк, Сава Чорнокрил, Анна Сороченко, Василь Величко та ін.).

Деструктивні форми психологічної ідентичності більшості Процюкових героїв в основному детермінуються зацькованістю, затяжними невротами й психозами,

істерією, суцільним розпачем й апатією, соціальною байдужістю, шизофренією, самотністю, болем, спустошенням, страхом, відчаєм, відчуттям абсурдності й катастрофічності, фатальності й безвиході, приреченістю, невизначеністю, невпевненістю, що є наслідком впливу ідеології тоталітаризму й зумисним травмуванням українців засобами контролю, тиску, обману, звинувачення, уніфікованості, ідеологічними настановами, відреченням, відкиданням індивіда тощо. Тривале нехтування, замовчування й апатія травматичного минулого покоління, уражених негативним досвідом тоталітаризму, бездіяльність та асоціальність, важкі депресивні стани деструктували подальше адекватне сприйняття української дійсності, що вимагала активних дій і боротьби у викоріненні колоніального досвіду попередніх генерацій. Психологічні антиколоніальні романи С. Процюка «Інфекція», «Десятий рядок», «Травам не можна помирати», «Руйнування ляльки» змушують до роздумів про додання колоніальних відголосків, генераційних розривів, припинення руйнівної дії трансмісії коду меншвартовості, рабськості, інтелектуального та культурного аутизму. Представлена студія може бути доповнена іншими аспектами антиколоніального й постколоніального прочитання роману травми українського письменника, скажімо, особливостями дискурсивного спротиву, феноменом поколінневої та міжпоколінневої свідомості, досвідом травмованого тіла тощо, що має бути реалізовано у перспективі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ассманн Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Ян Ассманн; пер. с нем. М. М. Сокольской. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
2. Гундорова Т. Постколоніальний роман генераційної травми та постколоніальне читання на сході Європи / Тамара Гундорова // Постколоніалізм. Генерація Культура. / За ред. Т. Гундорової, А. Матусяк. – Київ: Лаурис, 2014. – 336 с.
3. Киридон А. «Подолання минулого» в країнах Центрально-Східної Європи: основні тенденції / Алла Киридон // Європейські історичні студії. – 2016. – № 4. – С. 126 – 143.
4. Ліфтон Р. Дж. Технологія «промывки мозгов»: Психологія тоталітаризма / Роберт Дж. Ліфтон. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2005. – 576 с.
5. Процюк С. Десятий рядок / Степан Процюк. – К.: Український пріоритет, 2014. – 224 с.
6. Процюк С. Інфекція / Степан Процюк. – Брустури: Дискурс, 2016. – 202 с.
7. Процюк С. Руйнування ляльки / Степан Процюк. – К.: Ярослав Вал, 2010. – 280 с.
8. Процюк С. Травам не можна помирати: роман / Степан Процюк. – К.: Легенда, 2017. – 256 с.

REFERENCES

1. Assmann J. Cultural memory: Letter, memory of the past and political identity in the high cultures of antiquity / Jan Assmann; trans. from german by M.M. Sokolskaya. – M.: Languages of Slavic culture, 2004. – 368 p.
2. Hundorova T. Postcolonial novel of the generational trauma and postcolonial reading in the east of Europe / Tamara Hundorova // Postcolonialism. Generation Culture. / Read. by T. Hundorova, A. Matusyak. – Kyiv: Lauras, 2014. – 336 p.
3. Kiridon A. "Overcoming the Past" in Central and Eastern Europe: The Basic Trends / Alla Kiridon // European Historical Studies. – 2016. – No. 4. – P. 126-143.
4. Lifton R. Brainwashing Technology: The Psychology of Totalitarianism / Robert J. Lifton. – SPb.: Prime-Euroznak, 2005. – 576 p.
5. Protsyuk S. The Tenth Line / Stepan Protsyuk. – K.: Ukrainian Priority, 2014. – 224 pp.
6. Protsyuk S. Infection / Stepan Protsyuk. – Brusturi: Discourse, 2016. – 202 pp.
7. Protsyuk S. Doll Destruction / Stepan Protsyuk. – K.: Yaroslavov Val, 2010. – 280 p.
8. Protsyuk S. Grasses can not die: novel / Stepan Protsyuk. – K.: Legend, 2017. – 256 p.

Artistic Comprehension of the Traumatic Experience in the Novels of S. Protsyuk

A. Chernysh

Abstract. The article is devoted to the influence of category trauma on the formation of national, cultural and psychological identity of Ukrainians and transmission traumatic experience that led to the emergence of destructive forms of reception of reality, generational misunderstandings and gaps, distorted picture of the national history, collective consciousness on novels of S. Protsyuk. The experience of the trauma received by Ukrainians during the totalitarian period has caused numerous psychological anomalies of the heroes' behavior, their specific psychological organization, based on the categories of fear, despair, despair of doom and inferiority.

Keywords: trauma, transmission, identity, memory, destruction.